

WOJCIECH GUZEWICZ*

Kościół i parafia diecezji elckiej (cz. 21)

W kolejnej części (21) cyklu pt. *Kościół i parafia diecezji elckiej* zostaną zaprezentowane ośrodki kościelne w Rutce Tartak (Matki Bożej Królowej Korony Polskiej), Rydzewie Giżyckim (św. Andrzeja Boboli), Rydzewie Rajgrodzkim (św. Wojciecha Biskupa i Męczennika), Rygałówce (Przemienienia Pańskiego) oraz Rynie (Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny). Każdy z tych ośrodków ma ciekawą i bogatą historię i dysponuje wieloma zabudawkami oraz miejscami historycznymi. Pod względem architektonicznym na uwagę zasługuje w tym gronie kościół w Rygałówce (był budowany jako cerkiew prawosławna) oraz w Rydzewie Giżyckim (pochodzi z 1591 r. i jest swobodną perełką gotycko-barokową, zbudowaną na cyplu oddzielającym jeziora Niegocin i Boczne).

Rutka-Tartak (Matki Bożej Królowej Korony Polskiej)

W drugiej połowie XVI w., kiedy istniały już Wizajny, a okoliczne tereny zaczęto dość szybko kolonizować, założono m.in. dwór Kadryszki. Niedaleko tego dworu w drugiej połowie XVII stulecia rozwinęły się dwie osady: Rudka (zapewne nazwa od rudy) i Tartak (nazwa być może mająca związek z pracą drwali). Aż do III rozbioru Polski należały one do starostwa kadaryskiego (istniejącego od 1655 r.). Na początku XX w. pojawiła się już nazwa Rutka-Tartak (w niektórych opracowaniach podawany jest okres wcześniejszy – nawet rok 1874) – oznaczającą jedną wieś (z pisownią Rutki przez „t”). Po I wojnie światowej Rutka-Tartak została siedzibą gminy Kadryszki, a od 1925 r. – samodzielną parafią.

Powstanie parafii w Rutce-Tartaku wiąże się podziałami granicznymi. Do I wojny światowej Rutka-Tartak i okoliczne miejscowości należały do parafii Lubowo, a ta z kolei należała do diecezji sejneńskiej czyli augustowskiej. Po I wojnie światowej granica polsko-litewska podzieliła parafię Lubowo. Więk-

* ks. Wojciech Guzewicz – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie Filia w Elku
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6759-0856>; e-mail: wojciech.guzewicz@uwm.edu.pl

szość jej mieszkańców pozostała na Litwie, nieliczne wioski włączono do Polski. Zrodziła się więc pilna potrzeba utworzenia nowej parafii, dlatego też bp Romuald Jałbrzykowski – pierwszy biskup diecezji łomżyńskiej – dekretem z dnia 12 listopada 1925 r. erygował parafię w Rutce-Tartaku. Pierwszym proboszczem został ks. Józef Przekop. On też zorganizował parafię, budując z wiernymi drewniany kościół i dom parafialny. Obecnie parafia należy do dekanatu Miłosierdzia Bożego w Suwałkach.

Drewniany kościół służył wiernym do czasu wybudowania nowej świątyni w 1980 r. Ta ostatnia (murowana, w kształcie arki) jest przykładem nowoczesnych rozwiązań architektonicznych w budownictwie sakralnym. Została zbudowana na planie prostokąta, z wieżą od strony północnej i kaplicą oraz zakrytą od strony zachodniej. Całkowita długość kościoła wynosi 30 m, szerokość 20 m, wysokość do sklepienia 12 m. Wysokość wieży sięga ok. 40 m. Poświęcenia kościoła dokonał bp Mikołaj Sasinowski 1 czerwca 1980 r.

Kościół posiada wewnątrz o układzie jednonawowym. W centralnej części świątyni, na ścianie prezbiterium, znajduje się obraz Matki Bożej Częstochowskiej w złotej ramie. Powyżej umieszczono równoramienny krzyż z medalionem Chrystusa, poniżej zaś tabernakulum – przytwierdzone do ściany i ustawione na ołtarzyku na dwóch nogach.

Ołtarz soborowy w prezbiterium jest marmurowy. W prezbiterium na sześciu uskokach znajdują się wykonane w technice sgraffito przedstawienia świętych: św. Jadwigi Śląskiej, św. Kazimierza, św. Piotra (po stronie wschodniej) oraz św. Pawła, św. Jerzego, św. Wojciecha (po stronie zachodniej).

Na ścianie bocznej kościoła (zachodniej) w tej samej technice co obrazy w prezbiterium znajduje się przedstawienie Matki Bożej czuwającej nad Jasną Górą podczas „potopu szwedzkiego”. Pod nim znajduje się płaskorzeźba przedstawiająca papieża Jana Pawła II. Po przeciwnej stronie (wschodniej) Stacje Drogi Krzyżowej wykonane w technice sgraffito.

Kaplica boczna – usytuowana po stronie wschodniej Kościoła. W kaplicy ołtarz architektoniczny, drewniany, umieszczony na całej szerokości i wysokości ściany południowej o wymiarach: 8 m długości, 8 m szerokości oraz 2,5 m wysokości. Dekorację ołtarza stanowią cztery pilastry zakończone głowicami jońskimi, podtrzymujące belkowanie. Między parami pilastrów na osi głównej umieszczono obraz św. Piotra i Pawła w złożonej ramie. Na ołtarzu stoją dwie figury: Matki Bożej Niepokalanie Poczętej oraz Serca Pana Jezusa. Obok figury Matki Bożej znajduje się obraz Jezusa Miłosiernego. Na tylnej ścianie kaplicy (północnej) znajduje się obraz Jezusa w Ogrójcu.

Naprzeciw ołtarza głównego znajduje się chór muzyczny z kamienną nadwieszoną balustradą.

Obecną plebanię wybudował ks. Stanisław Kukowski w latach 2001-2004. Zbudowana została z pustaków na planie prostokąta o wymiarach: długość – 21 m, szerokość – 13 m, wysokość – 9 m.

Cmentarz parafialny w Rutce-Tartak powstał wraz z erygowaniem parafii, tj. w 1925 r. Zajmuje powierzchnię 0,8 ha i jest odległy od kościoła o ok. 1 km.

W 1925 r., w 1974 r. oraz w 1997 r. liczbę parafian szacowano na ok. 1300 osób. W 2017 r. liczba ta była już mniejsza i wyniosła ok. 1000 osób. Do parafii należą następujące miejscowości: Baranowo, Folusz, Kadaryszki, Pobondzie, Poszeszupie, Poszeszupie Folwark, Potopy, Rowełe (połowa wsi – reszta należy do parafii w Wiżajnach), Rutka-Tartak, Sikorowizna, Smolnica, Trzcianka i Wierzbiszki.

Od chwili powstania parafii proboszczami w niej byli: ks. Józef Przekop (1925-1934), ks. Henryk Białokoźwicz (1924-1937), ks. Kazimierz Staniszewski (1937-1957), ks. Stanisław Kossakowski (1957-1959), ks. Stanisław Wojtkowski (1959-1962), ks. Stanisław A. Wasilewski (1962-1985), ks. Wacław Polowczyk (1985-1993), ks. Stanisław Kukowski (1993-2010), ks. Jerzy Kijkowski (2010-2012), ks. dr Jacek Nogowski (2012, administrator), ks. Ireneusz Czyżewski (2012-2018), ks. Mirosław Baranowski (od 2018 r.). Z parafii pochodzą m.in.: ks. Robert Furman, s. Scholastyka Barwicka OSB, s. Bernadetta Barwicka OSB, s. Anna Raczyło CR, s. Joela Raczyło CR.

J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 51-134; S. Maciejewski, *Szlakami północnej Suwalszczyzny*, Suwałki 1995; S. Kukowski, *80-lecie parafii Rutka-Tartak*, „Martyria” 2006, nr 1, s. 8; W. Jemielity, *Utworzenie parafii Rutka-Tartak*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2007, t. 7, s. 79-87; J. Sikora, *Z wizytą w parafii Rutka-Tartak*, „Martyria” 2007, nr 6, s. 9, 24; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Elckiej*, red. A. Skowroński i in., Elk 2012, s. 459-461; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Elckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Elk 2017, s. 197.

Rydzewo (Św. Andrzeja Boboli)

Pierwotne powstanie wsi datowane jest na rok 1552. Lokalizacja ta widocznie jednak się nie udała, skoro 11 czerwca 1571 r. Maciej i Mikołaj z Małych Konopek otrzymali pięć włók wolnych od czynszu oraz urząd sołecki z zadaniem założenia wsi czynszowej i sprowadzenia osiedleńców na pięćdziesiąt pięć włók. Krótco później, w roku 1579, biskup ewangelicki Johannes Wigand zarządził budowę świątyni w Rydzewie. Po dwunastu latach budowa została ukończona i w 1591 r. powstał zbór ewangelicki w Rydzewie, obejmujący wsie: Bogaczewo, Jagodne Małe, Jagodne Wielkie, Kleszczewo, Kozin, Paprotki, Rydzewo, Skop i Szczybały Giżyckie. Był to zbór czysto polski. W 1625 r. w Rydzewie mieszkali sami Polacy. W latach 1672-1716 pastorem w Rydzewie był Jan Sartorius, dawny rektor szkoły w Giżycku. Duże spustoszenia w Rydzewie i okolicach poczyniła wielka zaraza dżumy, panująca w latach 1709-1711. Podczas epidemii zmarło tylko w samym Rydzewie 86 mieszkańców. Z trzydziestu sześciu gospodarzy ocalał tylko sołtys i ośmiu

chłopów. Na początku XX w. Rydzewo spotkał nowy kataklizm. Podczas pożaru zniszczonych zostało 60% zabudowań. Szkoła w Rydzewie powstała zapewne wraz z powstaniem zboru, a zreorganizowana została w 1737 r. Według spisu z 17 maja 1939 roku wieś miała 402 mieszkańców i zajmowała obszar 1898 ha.

W 1891 r. zбір rydzewski obchodził uroczyste jubileusz trzech wieków swoich dziejów. Z tej okazji m.in. Marcin Giersz napisał wiersz upamiętniający jubileusz, a potem przystąpił do opracowania kronik parafii. Udało mu się je doprowadzić do 1807 r., resztę uzupełnił Max Romanowski. Rydzewo zatem jest jedyną wsią w powiecie giżyckim posiadającą swą monografię (opublikowano ją z pewnymi skrótami w „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia” 1896, 1897, 1898, 1899).

Po zakończeniu II wojny światowej do Rydzewa i okolic przybyła ludność polska, głównie wyznania rzymskokatolickiego (najwięcej z Wileńszczyzny, a także z okolic Łomży, z Lubelszczyzny i spod Warszawy). Wierni przejęli tutejszy kościół i poświęcili go św. Andrzejowi Boboli. W 1957 r. bp Tomasz Wilczyński erygował tu placówkę duszpasterską. W niecałe pięć lata później, tj. 28 marca 1962 r., dokonano formalnej erekcji parafii. Obecnie parafia wchodzi w skład dekanatu giżyckiego pw. św. Krzysztofa.

Świątynia rydzewska została zbudowana w stylu gotycko-barokowym na cyplu oddzielającym jeziora Niegocin i Boczne w 1591 r. Jest to kościół orientowany, na rzucie prostokąta, z kwadratową wieżą od zachodu (z 1772 roku.), kruchtą od południa i dobudowaną zakrystią po stronie północnej. Ma mury z polnych kamieni i jest otynkowany. Wschodnia fasada została rozczłonkowana pięcioma półokrągło zamkniętymi wnękami (w ten sam sposób zdobione były szczyty zamku w Giżycku); sklepienie kolebkowe, pozorne, wsparte na drewnianych filarach, w nawach bocznych strop płaski. Najstarszy dzwon kościoła pochodzi z 1604 r. i posiada napis: „Si Deus nobis, qui contra nos? Jesus Nazarenus rex Judaeorum. Anno Domini 1604. Pan Bóg nadzieja moia, w którym uffam”. Dzwon ten został w 1944 r. wywieziony przez Niemców i znajduje się obecnie w Quakenbrück. Aktualnie w wieży świątyni znajduje się dzwon wykonany w Erfurcie przez mistrza Stormera w 1927 r. Na osi nawy głównej usytuowana została trójkondygnacyjna, sięgająca ok. 11 m wieża na planie kwadratu, wysunięta nieco przed lico muru, zbudowana z polnych kamieni, dwuosiowa z każdej strony i otynkowana.

Kościół pw. św. Andrzeja Boboli ma wewnątrz o układzie trójnawowym. Drewniane sklepienie beczkowe podtrzymuje 8 drewnianych filarów ustawionych symetrycznie (równolegle po bokach). Tworzą obraz kościoła trójnawowego.

Centralne miejsce zajmuje trójkondygnacyjny ołtarz główny z 1600 r. (choć ta data widnieje w piśmie włączającym ołtarz do zabytków ruchomych, to na samym ołtarzu widnieje rok 1616). Jest to ołtarz architektoniczny, dwukondygnacyjny ze zwieńczeniem, drewniany, polichromowany i złożony,

ze snycerką figuralną i ornamentalną. W jego zwieńczeniu znajduje się płaskorzeźba głowy Chrystusa, a nieco poniżej: rzeźba św. Anny Samotrzeciej z XVI w. (drewno polichromowane i złocone), obraz Matki Bożej Ostrobramskiej i tabernakulum. Po bokach ołtarza figury św. Piotra i św. Pawła. W predelli natomiast umieszczono malowidło „Ostatnia Wieczerza”.

Przy remoncie kościoła, przeprowadzonym w latach 1772-1773 przez inż. Szlichtynga (pochodzącego z polskiej rodziny ariańskiej), ołtarz został złączony z amboną. Obecnie znowu ambonę wydzielono. Datę powstania ambony ustalono na rok 1630. Jest ona drewniana, polichromowana, złocona, założona na ½ nieregularnego ośmioboku. Na ściankach korpusu (w arkadowych ujęciach) cztery malowidła przedstawiające Aarona, Mojżesza, Chrystusa i św. Mateusza. Ambona została odrestaurowana w 2017 roku i przywrócona do użytku w miejsce lektorium po lewej stronie ołtarza przy filarze.

W kościele oglądać też można inne zabytki: misę chrzcielną z drugiej połowy XVI w., mosiężną, trybowaną i puncowaną (jej średnica wynosi 43 cm, na dnie przedstawienie biegnącego jelenia); ławkę kolatorską Mikołaja Bogaczewskiego z XVII w. (drewno polichromowane i złocone, założona na planie prostokąta, ścianka przednia i zaplecze dekorowane płaskorzeźbionymi motywami roślinnymi); fragmenty rzeźbionych stal z XVII w., użyte wtórnie w ławce kolatorskiej; drzwi do zakrystii (z 1591 roku) – dębowe, prostokątne, górą zamknięte półkoliście, na całej powierzchni rozłożony w sześciu polach dziesięciowerszowy zapis wypukły w języku łacińskim, drzwi do kruchty (z XVI w.) – dębowe, prostokątne, zamknięte górą odcinkiem łuku, na całej powierzchni w trzech polach piętnastowerszowa inskrypcja w języku łacińskim; krucyfiks z ok. 1600 r. – drewno polichromowane, wysokość 177 cm, późny gotyk.

Organy zbudowała firma Sauera z Frankfurtu n. Odrą. Prospekt organowy pochodzi z pierwszego ćwierćwiecza XIX w. Jest on architektoniczny, trójdzielny, drewniany, polichromowany i złocony. Organy zostały wpisane jako całość (instrument muzyczny + szafa organowa) do rejestru zabytków w styczniu 2019 roku. Kościół wiele razy odrestaurowywano i odmalowywano (m.in. w roku 1961, 1968, 1979, 1999).

Ołtarz soborowy znajdujący się w prezbiterium to wykonany z drewna prosty stół wsparty na drewnianym kwadracie. Ambonka znajduje się z lewej strony ołtarza soborowego (patrząc na prezbiterium). Wykonana została z jasnego drewna, prostokątna, zwęża się ku dołowi. Z prawej strony ołtarza soborowego stoi metalowy procesyjny krzyż, a obok krzyża 2 świeczniki z drugiej połowy XVIII wieku, z wygrawerowanymi napisami na ściankach stóp w języku niemieckim, również wpisane do rejestru zabytków.

Za kościołem znajduje się mała kapliczka wybudowana na wzór greckiej świątyni, ustawiona frontonem do Jeziora Bocznego. Zbudowano ją z polnych kamieni, otynkowano i pomalowano na biało. Całość przykrywa dach z czerwona dachówką. Niegdyś wewnątrz niej była umieszczona tablica z nazwiska-

mi poległych podczas wojny. Współcześnie w miejscu tablicy umieszczona została figura Matki Boskiej.

Na terenie parafii znajduje się jedna kaplica filialna – w Paprotkach. Mieści się ona w budynku po dawnej szkole. Erygowana została w 1991 r. Składa się z dwóch pokoi o wymiarach 5 m na 4 m i wysokości 3 m, przedzielonych podwójnymi drzwiami. Na ścianie głównej prezbiterium znajduje się krzyż z pasyjką i figura Matki Bożej Fatimskiej.

Cmentarz komunalny o powierzchni 0,74 ha (przekazany Gminie Miłki w 2013 r.) znajduje się w odległości ok. 1 km od kościoła parafialnego. Został założony jeszcze w XIX w. Teren cmentarz jest ogrodzony elementami betonowymi z bramą stalową (kuta) – prace te wykonano w latach 2002-2003.

Parterowy budynek plebanii znajduje się w odległości ok. 100 m od kościoła parafialnego, po przeciwległej stronie jezdni. Pochodzi z początku XX wieku. Dość duży obiekt (21 m długości, 10 m szerokości i 8 m wysokości) jest murowany, podpiwniczony w części centralnej, z zagospodarowanym poddaszem, dachem dwuspadowym.

W 1997 r. do parafii należało ok. 1400 katolików, a w 2017 r. – ok. 1000. Pod względem administracji kościelnej do parafii należą następujące miejscowości: Bogaczewo, Jagodne Małe, Jagodne Wielkie, Kleszczewo, Kozin, Paprotki, Rydzewo i Wola Bogaczkowska.

Po II wojnie światowej parafię w Rydzewie obsługiwali: ks. Marian Frontczyk (1946-1947), ks. Władysław Rudnicki (1957-1958), ks. Tadeusz Świerszcz (1958-1962), ks. Bolesław Cisz SVD (1962), ks. Aleksander Smędzik (1962-1975), ks. Józef Kulesza (1975-1978), ks. Zdzisław Stańczuk (1978-1982), ks. Alfons Karpiesiuk (1982-2016), ks. Sławomir Kudrawiec (od 2016 r.). Z parafii pochodzi m.in. ks. Tadeusz Szamatowicz oraz s. Irena Georgia Buszko (OSBSam).

A. Wakar, *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983; Z. Mazur, *Z dziejów parafii pw. Andrzeja Boboli w Rydzewie*, „Martyria” 1996, nr 6, s. 14-15; A. Karpiesiuk, *Powstanie i działalność duszpasterska w parafii św. Andrzeja Boboli w Rydzewie w latach 1962-2000*, Warszawa 2001 [mps BUKSW]; J. Sikora, *Z wizytą w parafii: Rydzewo koło Giżycka*, „Martyria” 2007, nr 11, s. 10, 24; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Elckiej*, red. A. Skowroński i in., Elk 2012, s. 464-466; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Elckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Elk 2017, s. 198; W. Guzewicz, *Świadectwo wiary. Studium administracyjno-historyczne parafii i kościołów dekanatu pw. św. Krzysztofa w Giżycku*, Elk 2019, s. 71-81.

Rydzewo (Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika)

Wieś Rydzewo Czarnylas powstała ok. 1547 r., a jej zasadźcami byli Paweł i Grzegorz Rydzewscy. Ostatnim posiadaczem z tej rodziny był Franciszek Ksawery Rydzewski (zmarły w 1843 r.), rotmistrz Powiatu Biebrzańskiego.

Podpisał on akt lokacyjny 6 października 1809 r. po uprzedniej umowie z komisarzami duchownymi. W konsekwencji 5 marca 1810 roku biskup wigierski Jan Klemens Gołaszewski wydał akt erekcyjny kościoła filialnego w Rydzewie pw. św. Wojciecha Biskupa. Ksiądz pracujący w Rydzewie otoczył opieką duszpasterską następujące miejscowości wyłączone z parafii Rajgród: Rydzewo, Szymany, Toczyłowo, Sikora, Miecze, Kosówka, Wólka Piotrowska, Wólka Danowska, Danowo, Bukowo, Kołaki i Karwowo.

Jeszcze przed utworzeniem kościoła filialnego w Rydzewie znajdowała się kaplica, wspomniana po raz pierwszy w 1764 r. Kaplicę tę rozebrano w 1865 r. i zbudowano na jej miejscu obecny drewniany kościół. Jest on na planie prostokąta, jednonawowy, o wymiarach: długość 25 m, szerokość 10 m, wysokość do sklepienia ok. 5 m. Typ takiego kościoła był niegdyś chętnie wznoszony w drewnianym budulcu na rozległych obszarach Rzeczypospolitej, stanowiąc charakterystyczny element architektonicznego krajobrazu wsi i miasteczek.

Centralne miejsce w świątyni zajmuje ołtarz główny z połowy XIX w. Jest on drewniany, architektoniczny, jednokondygnacyjny ze zwieńczeniem. W jego polu głównym umieszczono obraz Matki Bożej Częstochowskiej, namalowany na płótnie techniką olejną. Obraz przysłaniany jest obrazem św. Wojciecha – patrona parafii, pochodzącym z XIX w. Ołtarz w całości jest marmoryzowany. Kolumny i ornamenty – złożone. Nieco poniżej obrazów znajduje się metalowe tabernakulum.

W kościele znajdują się dwa ołtarze boczne: Matki Bożej z Lourdes oraz św. Jana Chrzciciela. Oba pochodzą z XIX wieku i posiadają obrazy swoich patronów. Są drewniane, polichromowane, jednokondygnacyjne ze zwieńczeniem.

Wśród zabytków należy wymienić m.in. zabytkową monstrancję i puszkę (obie wspomniane w spisie z 1809 r.), krzyż ołtarzowy pochodzący z drugiej połowy XIX w. oraz drewnianą ambonę z XIX w.

Chór muzyczny wsparty na czterech słupach z balustradą tralkową i parapetem o prostej linii. Organy z 1897 r., autorstwa Jana Szymańskiego.

Cmentarz parafialny znajduje się przy kościele (od strony absydy). Został on założony jeszcze w XIX w., a jego powierzchnia sięga powyżej 1 ha.

Plebania to budynek murowany, parterowy (z poddaszem i podpiwniczeniem), na planie prostokąta; został wybudowany w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia.

W 1925 r. do parafii należało 1500 wiernych, w 1974 r. – 1250, w 1997 r. – 1000, a w 2017 r. ok. 800. Dziś zamieszkują oni następujące miejscowości: Bukowo, Danowo, Karwowo, Kołaki, Kosówka, Miecze, Rydzewo, Toczyłowo (nr. 12-34), Wólka Mała i Wólka Piotrowska. Parafia należy do dekanatu rajgrodzkiego (od 1992 r.).

W ostatnim stuleciu rządcami parafii byli: ks. Józef Lorent (1921-1925), ks. Antoni Żewis (1925-1932), ks. Aleksander Bienkowski (1932-1951), ks. Franciszek Miklaszewski (1955-1961), ks. Władysław Archacki (1961-

1970), ks. Roman Pogonowski (1970-1974), ks. Tadeusz Zalewski (1974-1980), ks. Marian Soliński (1980-1989), ks. Lech Łuba (1989-1990), ks. Lech Gardocki (1990-2000), ks. Artur Gawrychowski (2000-2010), ks. dr Andrzej Pieńkowski (2010-2019), ks. Krzysztof Karbowski (2019-2020), ks. Waclaw Izbicki (4 VII – 18 IX 2020, administrator), ks. Jarosław Sutula (2020-2023), ks. Cezary Rozmus (od 2023 r.). Z parafii pochodzą m.in. ks. Waclaw Izbicki i ks. Janusz Malinowski.

J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. M. Gnatowski, H. Majeczek, t. 1, Warszawa 1975, s. 9-252; W. Jemielity, *Dekanat grajewski*, Łomża 1989; J. Malinowski, *Dzieje duszpasterstwa parafii Rydzewo w latach 1812-1925*, Łomża 1994 [mps BKUL]; J. Sikora, *Z cyklu: Z wizytą w parafii Rydzewo k. Rajgrodu*, „Martyria” 2002, nr 4, s. 12, 24; K.I. Studzińska, *Powstanie, organizacja i formy duszpasterstwa w parafii pw. św. Wojciecha w Rydzewie od czasu erekcji do roku 2002*, Ełk 2004 [mps BUWM]; A. Pieńkowski, *Zasoby Archiwum Parafialnego w Rydzewie k. Rajgrodu (XIX-XX w.)*, „Studia Ełckie” 13(2011), s. 141-154; A. Pieńkowski, *Trud dawnych pokoleń i współczesnych mieszkańców. Historia parafii w Rydzewie*, „Rajgrodzkie Echa” 2011, nr 3, s. 22-23; A. Pieńkowski, „Filia Rydzewska” w pierwszej połowie XIX w., „Rajgrodzkie Echa” 2011, nr 5, s. 21; *Schematyzm Diecezji Ełckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Ełckiej*, red. A. Skowroński i in., Ełk 2012, s. 462-463; *Schematyzm Diecezji Ełckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Ełckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Ełk 2017, s. 199.

Rygałówka (Przemienienia Pańskiego)

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, iż parafię i kościół w Rygałówce „erygowali Wojnowie i Gołohubowie nie wiadomo kiedy, a Buchowieccy w 1818 r. erekcję odnowili”. Informacja ta wskazuje na XVII w. jako początek parafii, gdyż w tym to wieku funkcjonuje nazwa Lipsk Wojniński od Wojnów Książąt Litewskich. Wiemy również, że protokoły wizytacji w parafii znajdowały się już od 1720 r., a Ojciec Święty Klemens XIV 22 grudnia 1769 r. udzielił parafii unickiej w Rygałówce odpustów na Świętą Trójcę i św. Mikołaja. Wraz z wybudowaniem nowej cerkwi tytuły te zostały zmienione w 1818 r. na wezwanie Przemienienia Pańskiego.

Pod koniec XVIII wieku parafia unicka w Rygałówce posiadała kaplicę filialną w Ponarlicy erygowaną przez chorążych Buchowieckich. Po kasacie unii przez cara Aleksandra II w 1875 r. wielu wiernych z parafii Rygałówka na czele z proboszczem – ks. Michałem Gajdymowskim przyjęło prawosławie, aby w ten sposób nie narażać się na prześladowanie ze strony caratu. Od tego momentu parafia w Rygałówce funkcjonuje jako parafia prawosławna. Wraz z ukazem tolerancyjnym z 1905 r. dawni unicy przeszli na obrządek łaćniński. Liczba wiernych prawosławnej cerkwi w parafii Rygałówka zmniejszyła się do tego stopnia, iż tuż przed wybuchem I wojny światowej wyjechał stąd pop

prawosławny, pozostawiając cerkiew z malutką garstką swoich wiernych. Pod koniec I wojny światowej wierni z Rygałówki, w większości już łacinnicy, rozpoczęli starania, aby w Rygałówce powstała parafia rzymskokatolicka. Kanonicznie erygował ją bp Antoni Karaś 27 maja 1919 r. Obecnie należy do dekanatu lipskiego.

Obecny kościół był budowany jako cerkiew prawosławna w latach 1901-1902. Wmurowanie kamienia węgielnego w fundament świątyni odbyło się 22 maja 1901 roku. Budowę świątyni zakończono w październiku 1902 r. Wtedy też została ona konsekrowana przez archimandrytę Ewlogejma. Świątynia została wzniesiona zgodnie z tradycją prawosławną (w stylu bizantyjskim) na planie krzyża greckiego, z wieżą na planie ośmiokąta, od południa wpisana w plan korpusu; przykryto ją kilkoma kopułami. W roku 1927 kościół ten został gruntownie przebudowany: zmieniono frontową wieżę z ośmiokątnej na czworokątną, usunięto kopuły i stary dach, wybudowano nowy dach i pokryto go blachą, dokonano reperacji uszkodzonych ścian, usunięto carskie wrota, a malowidła olejne na suficie i ścianach zamalowano białą farbą. Dodatkowo kościół otoczono kamiennym murem.

Dziś świątynia stanowi obiekt jednonawowy z transeptem na rzucie krzyża greckiego z dodaną półkolistą absydą od północnego ramienia korpusu i prostokątnym przedsionkiem z wieżą na planie kwadratu, dodanym do południowego ramienia korpusu. Całkowita długość kościoła wynosi 29,8 m, szerokość zaś 9,4 m. Kubatura kościoła wynosi 2146 m³ (bez strychu i wieży), powierzchnia użytkowa 186 m² (bez powierzchni wieży).

Wnętrze kościoła posiada układ jednonawowy z transeptem, wspartym na czterech potężnych filarach. Jest sklepienie kolebką: w nawie, prezbiterium i ramionach transeptu. W południowej części znajduje się chór muzyczny, a na nim sześciogłosowe organy z 1950 r., wykonane przez firmę A. Rydyńskiego z Piotrkowa Trybunalskiego; prezbiterium od nawy oddziela łuk tęczy.

W centrum świątyni znajduje się drewniany jednokondygnacyjny ołtarz główny ze zwieńczeniem, wykonany przez rzeźbiarza Bałdoka z Grodna w 1939 r. Zajmuje on całą szerokość prezbiterium (11 x 8,60 cm). W polu głównym umiejscowiono obraz Przemienienia Pańskiego pędzla Z. Szczepkowskiego z Ciechanowca, wymienny z przedstawieniem płaskorzeźby obrazu Matki Bożej Częstochowskiej, z napisem u dołu „Królowo Korony, módl się za nami”. Zwieńczenie w formie niszy, zamkniętej górą łukiem pełnym i ujętej po bokach kolumnkami, w niej – pełnoplastyczna rzeźba przedstawiająca Chrystusa. Na szczycie zwieńczenia znajduje się krzyż w glorii ukształtowanej z obłoków i promieni. Osie boczne w formie piętrowych nisz ujętych kolumnami, w nich rzeźbione figury św. Stanisława Biskupa, św. Wojciecha (w kondygnacji dolnej), a także figury aniołów (w kondygnacji górnej). W ołtarzu głównym umieszczone jest architektoniczne trójosiowe tabernakulum w formie szafki dwudrzwiowej. Powyżej umieszczono obrotowy tron na krzyż ołtarzowy, a po obrocie o 180 stopni – dla monstrancji. Całość ozdobiona kolumnien-

kami i rzeźbionymi postaciami dwóch aniołów. 3 lutego 2013 r. dokonano konsekracji nowego ołtarza posoborowego i poświęcenie ambonki.

W kościele znajdują się 2 ołtarze boczne: Świętej Rodziny (według relacji starszych parafian, ołtarz niegdyś był wykonany w Grodnie, ale II wojna światowa przeszkodziła w jego przewiezieniu przez granicę. Nowy ołtarz wykonał Wł. Borys z Małego Płocka, natomiast obraz Świętej Rodziny namalował J. Krasnodębski z Broku, poświęcenia ołtarza dokonał bp Romuald Kamiński w 2012 r.) i ołtarz św. Józefa (wykonano go w 1940 r. z drewna dębowego, a ozdobiono kolumnami gruszkowymi i dekoracjami z drewna lipowego; ołtarz jest architektoniczny, trójosiowy, jednokondygnacyjny; znajduje się w nim obraz św. Józefa, namalowany przez Ł. Bałdukiewicz z Lublina, oraz figury św. Józefa i św. Franciszka).

Na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu jest wieża na planie sześcioboku, na szczycie której znajduje się pełnoplastyczna rzeźba Chrystusa (86 cm wysokości). Chrystus, ubrany w białą szatę i czerwony płaszcz, pod stopami ma srebrzyste obłoki i uskrzydłone główki aniołów. Całość wykonano z ciemnego dębu, a detale dekoracyjne ozłocono.

Na uwagę zasługuje także obraz „Trójca Święta” z pierwszej połowy XIX w. (obecnie znajduje się na chórze), stacje Drogi Krzyżowej z 1935 r., ambona z 1930 r., nadwieszona na ścianie wschodniej kościoła, oraz polichromia kościoła, obejmująca 11 przedstawień: 9 figuralnych (6 na filarach, 2 przy wejściu do kościoła, 1 na suficie) i 2 symboliczne (na filarach).

Na terenie parafii znajduje się kaplica pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Bohaterach Starych. Pochodzi ona z lat 1983-1985. Kamień węgielny został położony w 1983 r., dwa lata później zaś poświęcił i oddał ją do użytku wiernym bp Juliusz Paetz. Kaplica została zbudowana na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 21,1 m na 9,65 m. W centrum znajduje się duży krzyż z figurą Chrystusa, a po bokach dwa obrazy w ramach: Jezusa Miłosiernego i św. Antoniego. Poniżej wmurowane, metalowe, połączane tabernakulum. Obok tabernakulum na ołtarzu przyściennym ustawiono figury św. Józefa i Matki Bożej. Ołtarz soborowy drewniany, podobnie lektorium.

Cmentarz parafialny pochodzi z pierwszej połowy XIX w. Najstarszy zachowany nagrobek datuje się tu na 1872 r. Obecnie powierzchnia cmentarza wynosi ok. 1,5 ha. W jego centralnej części znajduje się symboliczny grób ks. Józefa Płońskiego, zamordowanego w 1943 r. przez Niemców w Naumowiczach.

Plebania pochodzi z początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia (poświęcenie i oddanie do użytku w 1993 r.). Jest to budynek murowany, parterowy, z zagospodarowanym poddaszem i podpiwniczeniem.

W 1925 r. do parafii przynależało 1500 katolików, w 1974 r. – 3000, w 1997 r. – 1900, a w 2017 r. – ok. 1150. Obecnie zamieszkują oni 13 miejscowości: Bartniki, Bohatery Nowe, Bohatery Stare, Chorużowce, Dolinczany,

Jaczniki, Kopczany, Lichosielce, Lipszczany, Ponarlica, Rakowicze, Rygałówka i Siółko.

Pierwszym proboszczem był ks. Jakub Kondracki (1919-1921). Po nim funkcje tę spełniali kolejno: ks. Michał Piaszczyński (1921-1927), ks. Józef Borawski (1927-1934), ks. Józef Janucik (1934-1937), ks. Józef Płoński (1937-1943), ks. Stanisław Walczuk (1944-1945), ks. Antoni Kocharński (1945-1959), ks. Stanisław Zaremba (1959-1967), ks. Henryk Sadłowski (1968-1975), ks. Eugeniusz Płoński (1975-1990), ks. Henryk Polkowski (1990-2001), ks. Grzegorz Zwierzyński (2001-2019), ks. Władysław Łada (2019-2022), ks. dr Andrzej Jaśko (5 XII 2019 – 16 IV 2020, administrator), ks. Adam Łosiewski (16 IV 2022 – 31 VII 2023, administrator), ks. Andrzej Sienkiewicz (od 2023 r.). Z parafii pochodzą m.in. ks. Grzegorz Burakiewicz, ks. dr Tadeusz Białous, ks. Adam Rakus SDB, s. Teresa Uściłowicz CSFN.

J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV w do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13-294; A. Szeremeta, *Lipsk w XVI – XVIII wieku*, w: *Lipsk nad Biebrzą – monografia historyczna do 1914*, red. Z. Koszyła, Białystok 1980, s. 9-55; W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska. Studium historyczne parafii*, Łomża 1990; E. Anuszkiewicz, *Z cyklu: Z wizytą w parafii Rygałówka, „Martyria”* 1999, nr 12, s. 12, 24; T. Białous, *Dzieje duszpasterstwa katolickiego parafii pw. Przemienienia Pańskiego w Rygałówce w latach 1919-1999*, Olsztyn 2001 [mps BUWM]; J. Sikora, *Z wizytą w parafii Rygałówka, „Martyria”* 2008, nr 10, s. 6, 24; W. Guzewicz, *Lipsk i okolice. Studium historyczne parafii dekanatu Lipsk*, Elk 2009, s. 57-66; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Elckiej*, red. A. Skowroński i in., Elk 2012, s. 467-469; *W Rygałówce – parafii na rubieżach diecezji, „Martyria”* 2013, nr 3, s. 13; T. Białous, *Rygałówka. Przeszość parafii i okolic*, Rajgród 2014; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Elckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Elk 2017, s. 200.

Ryn (Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny)

W roku 1377 wielki mistrz Winfryd Kniprode wybudował w Rynie zamek, co uważa się za założenie miejscowości. Zamek uniknął zniszczenia przez wojny, ocalał również podczas pogromu i uprowadzenia w jasyr ludności przez Tatarów w 1657 r. Zamieniony na magazyn wojskowy, podupadł w 1814 r., a po pewnej przebudowie stał się więzieniem w 1853 r. Pożar w 1881 r. dokonał tu dość znacznych uszkodzeń. Po 1945 r. zamek stał się siedzibą urzędu miejsko-gminnego, domu kultury, biblioteki i muzeum, które mieściły się w nim do roku 2000. Potem przeszedł w prywatne ręce.

Ryn stał się miastem w 1723 r. Nazwę miejscowości tłumaczy m. in. XIX-wieczna legenda. Według niej krzyżackim założycielom zamku ryńskiego widok Jeziora Ryńskiego miał się skojarzyć z błękitem wód Renu. Legenda ta nie ma jednak podstaw źródłowych. W starych niemieckich dokumentach nazwę

Rynu wymieniano w różnych wersjach: Ryne, Reyn, Reyne, Rein, Reinn, dopiero zaś od 1792 roku systematycznie Rhein. Nazwa ta być może wiąże się z rynnowym kształtem jeziora, nad którym leży Ryn, jednakże asocjacja tej nazwy z Rynem jest zupełnie przypadkowa.

W średniowieczu nie było kościoła parafialnego, była natomiast kaplica św. Wawrzyńca na zamku, obsługiwana przez duchowieństwo krzyżackie. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1493 r. Po reformacji protestanci uczynili z niej zbór ewangelicki. Nowy kościół ewangelicki rozpoczęto budować w 1584 r., a w 1604 r. oddano go do użytku publicznego. W latach 1874-1876 uległ on gruntownym przeróbkom. Był to kościół neogotycki z wysoką wieżą, sięgającą ponad 40 m. W ołtarzu znajdował się obraz pt. „Zmartwychwstały Chrystus”. W wieży kościelnej wisiały trzy dzwony. Kościół ten uległ pożarowi jeszcze przed 1939 r. Po wojnie mimo starań nie przeszedł w ręce katolików i w latach 60. został całkowicie zniszczony, potem rozebrany, a na jego miejscu postawiono zajazd turystyczny.

Pierwszym znanym z nazwiska pastorem w Rynie był Leopold Langheimer. Pracowali tu również znani autorzy i tłumacze polskich pieśni religijnych Jan August Cochlovius (1703-1778) i Jakub Głódkowski (1721-1785). W drugiej połowie XIX w. superintendentem w Rynie był Jan Fryderyk Anders, autor wydanego w 1884 r. w Królewcu „Elementarza dla dzieci w polskich szkołach”. Przed 1945 r. ostatnim pastorem ryńskiej parafii ewangelickiej był Bukowski.

Początki pracy duszpasterskiej wśród katolików na terenie Rynu sięgają lat dwudziestych ubiegłego stulecia. Wtedy to dojeżdżali z Giżycka raz w miesiącu kapłani diecezjalni i odprawiali Msze św. w domach prywatnych. Podobnie było po 1945 r. Oprócz Rynu kapłani z Giżycka obsługiwali m.in. kościoły w Sterławkach i w Szymonce. 8 września 1957 r. bp Tomasz Wilczyński za zgodą ówczesnego przełożonego Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego powierzył pracę duszpasterską w Rynie księżom pallotynom. Samodzielna parafia pw. Niepokalanego Poczęcia NMP została utworzona w 1962 r. Obecnie wchodzi w skład dekanatu giżyckiego pw. św. Szczepana Męczennika.

Bezpośrednio po II wojnie światowej w miejscu, gdzie obecnie stoi kościół, wierni urządzili tymczasową kaplicę. W latach 1978-1980 kaplicę tę znacznie rozbudowano, tworząc w ten sposób dzisiejszy kościół z zapleczem duszpastersko-katechetycznym pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej. Jego projektodawcą był mgr inż. R. Kozioł. Obiekt poświęcił bp warmiński Józef Glemp 1 czerwca 1980 r.

Kościół pod wezwaniem NMP jest orientowany, bezstylowy, postawiony na planie prostokąta z wieżą od strony zachodniej, pokryty dachem dwuspadowym. Całkowita długość świątyni wynosi 28 m, szerokość zaś 12 m. W wieży kościoła umiejscowiono dzwon spiszowy o wadze 347 kg, poświęcony Miłosierdziu Bożemu.

Kościół posiada wewnątrz o układzie jednonawowym. W centralnej części prezbiterium znajduje się duży drewniany krzyż rzeźbiony z figurą Ukrzyżowanego oraz obraz NMP. Na osi kościoła umiejscowiono metalowe tabernakulum. Ołtarz soborowy stanowi prosty stół wykonany z marmuru, podobnie jak podstawa tabernakulum i ambonka. Poza tym są dwa ołtarze boczne: Jezusa Miłosiernego i Najświętszej Maryi Panny.

Na terenie parafii znajdują się dwie kaplice filialne. Jedna z nich umiejscowiona jest w budynku mieszkalnym w miejscowości Monetki. Zajmuje pokój o powierzchni 44,9 m². Mszę św. sprawuje się tu systematycznie w każdą niedzielę i święta od 1 października 1998 r. (czyli dnia, kiedy została ona poświęcona przez bpa Wojciecha Ziembę).

Druga kaplica znajduje się we wsi Ławki. Do jej powstania przyczynili się mieszkańcy dawnego PGR-u w Ławkach, którzy w 1999 r. zwrócili się z prośbą do zarządcy majątku w Ławkach o przekazanie budynku po byłej stolarni o powierzchni użytkowej 50 m² na cele kultu. Po otrzymaniu pozytywnej odpowiedzi przystąpiono do adaptacji budynku. Kaplicę tę poświęcił bp Wojciech Ziemia we wrześniu 1999 r.

Plebania w Rynie to obiekt murowany, przylegający bezpośrednio do kościoła od strony wschodniej. Została wybudowana na planie prostokąta w 1983 r.

Parafia nie posiada własnego cmentarza. Korzysta z cmentarza komunalnego położonego przy drodze do Olsztyna. Cmentarz jest ogrodzony, ma ok. 5 ha powierzchni. Odległy jest od kościoła parafialnego o ok. 1 km.

W 1997 r. do parafii należało 4250 katolików, a w 2017 r. – 3750. Obecnie w skład parafii wchodzi 26 miejscowości: Bachorza, Canki, Głębowo, Hermanowa Wola, Knis, Knisówka, Krzyżany, Ławki Kol., Ławki, Ławki (były ZR), Mierzejewo, Mioduńskie, Mleczkowo, Monetki, Mrówki, Rybicał, Ryn Kol., Ryn, Ryński Dwór, Ryńskie Pole, Sądry, Siejkowo, Skop, Skorupki, Słabowo, Szczerbowo, Tros oraz Wejdyki.

Po 1945 r. duszpasterzami w Rynie byli: ks. Jan Ostrowski (28 IX 1946 – 14 VI 1949), ks. Kazimierz Cyganek (21 VII 1949 – 31 VII 1951), ks. Stanisław Zajac (13 X 1951 – 21 XI 1951), ks. Czesław Tyma (31 VIII 1951 – 1 VII 1957), ks. Tadeusz Pawluk (21 VI 1957 – 29 VIII 1957). Od momentu przejęcia parafii przez pallotynów posługę rządcy parafii pełnili: ks. Stanisław Hereśniak SAC (1957-1968), ks. Jan Czajkowski SAC (1968-1969), ks. Władysław Nadybał SAC (1969-1975), ks. Ryszard Witkowski SAC (1975-1983), ks. Tadeusz Łojas SAC (1983-1993), ks. Marek Strzelecki SAC (1993-1996), ks. Andrzej Misiun SAC (1996-2005), ks. Sylwester Fiećko SAC (2005-2017), ks. Tomasz Stefanowski SAC (od 2017 r.). Obok proboszcza w parafii pracuje jeszcze kilku innych księży. Z parafii pochodzą m.in. ks. Mirosław Dragiel SAC, ks. Tadeusz Parda SAC, ks. Jacek Smyk SAC, s. Mariola Nacewicz (służka) oraz s. Natanaela Grażyna Święconek CSFN.

A. Wakar, T. Willa, *Giżycko. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1966; J. Sikora, *Z wizytą w parafii Ryn, „Martyria”* 2005, nr 10, s. 7, 24; K. Jewtuch, *Powstanie, organizacja i formy duszpasterstwa w parafii Niepokalanego Poczęcia NMP w Rynie od chwili powstania do 2004 r.*, Olsztyn 2005 [mps BUWM]; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Elckiej*, red. A. Skowroński i in., Ełk 2012, s. 470-472; *Schematyzm Diecezji Elckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Elckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Ełk 2017, s. 201.

* * *

Churches and Parishes of the Diocese of Ełk (Part 21)

Summary

The article presents the church centers in Rutka Tartak (Our Lady Queen of the Polish Crown), Rydzewo Giżyckie (Saint Andrzej Bobola), Rydzewo Rajgrodzkie (Saint Wojciech Bishop and Martyr), Rygałówka (Transfiguration of the Lord) and Ryn (Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary).

Keywords: Rutka Tartak, Rydzewo (Giżyckie), Rydzewo (Rajgrodzkie), Rygałówka, Ryn, Diocese of Ełk, Catholic Church.

Bibliografia

- Białous T., *Rygałówka. Przeszość parafii i okolic*, Rajgród 2014.
- Guzewicz W., „*Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą...*”. *Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji elckiej (1992-2017)*, Ełk 2017.
- Guzewicz W., *Chryścianizacja Europy Środkowej*, „*Studia Elckie*” 9(2007), s. 383-404.
- Guzewicz W., *Diecezja elcka w zarysie (1992-2012)*, Ełk 2012.
- Guzewicz W., *Katalog duchowieństwa diecezji elckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992-2017*, Ełk 2018.
- Guzewicz W., *Lipsk i okolice. Studium historyczne parafii dekanatu Lipsk*, Ełk 2009.
- Guzewicz W., *Przeszość i teraźniejszość diecezji elckiej*, w: *Diecezja elcka*, red. K. Bujnowski, W. Guzewicz, A. Kubasik, Ełk 2009, s. 10-19.
- Guzewicz W., *Świadectwo wiary. Studium administracyjno-historyczne parafii i kościołów dekanatu pw. św. Krzysztofa w Giżycku*, Ełk 2019, s. 71-81.
- Guzewicz W., *Wojenne losy duchowieństwa na Suwalszczyźnie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1944)*, Ełk 2008.
- Jemieliły W., *Diecezja łomżyńska. Studium historyczne parafii*, Łomża 1990.
- Jemieliły W., *Utworzenie parafii Rutka-Tartak*, „*Rocznik Augustowsko-Suwalski*” 7(2007), s. 79-87.
- Schematyzm Diecezji Elckiej 2012. Stan z 15 września 2012 r. w roku Jubileuszu XX-lecia istnienia Diecezji Elckiej*, red. A. Skowroński i in., Ełk 2012.
- Schematyzm Diecezji Elckiej 2017: w roku Jubileuszu XXV-lecia istnienia Diecezji Elckiej. Stan na 1 października 2017 r.*, [opr. M. Maczan], Ełk 2017.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13-294.